

АБУ МАНСУР САОЛИБИЙ ВА УНИНГ “АТ-ТАМСИЛ ВА-Л-МУҲОЗАРА” АСАРИ

Расулходжаев Сардорхўжа Ғаффор ўғли

*Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институти
“Ҳадис ва ислом тарихи фанлари” кафедраси ўқитувчиси*

Тамсиллар ҳақида тўхталар эканмиз, аввало, тамсил жанрида энг баракали ижод қилиб ўтган адиб, диссертациямиз мавзуси учун танланган асар соҳиби бўлмиш Абу Мансур Саолибийнинг ёрқин ҳаётига қисқача тўхталиб ўтсак, фойдадан холи бўлмайди. Олимнинг тўлиқ исми Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас-Саолибий ан-Найсобурий. “Унинг номи замондошлари ва ўзидан кейинги жуда кўп Шарқ олимлари томонидан фахр билан тилга олинган ва унинг ижодига юксак баҳо берилган”.⁸¹ Саолибий номини биринчи тилга олган олим унинг дўсти ва замондоши Абу Наср Утбий (961-1036) Маҳмуд Ғазнавий тарихига бағишланган “Тарих ал-Йаминий” номли асарининг бир неча саҳифасида Саолибий ўғрларидан намуналар келтирган. Саолибийдан бироз кейин яшаган Абул Ҳасан Али ал-Бохарзий ўзининг “Думят ал-Қаср” (Қаср тасвири) асарида унинг таржимаи ҳолини келтириб, шеърларидан парчалар берган⁸². Бохарзий Саолибийни Нишопурнинг “Жоҳиз”и деб мақтаган. Эслатиб ўтиш ўринлики, Жоҳиз араб мумтоз адабиётининг энг буюк дарғаларидан ҳисобланади. Саолибий ҳаёти ва ижоди Шарқ олимлари томонидан анча ўрганилган бўлса ҳам, унинг бутун ҳаёти ва ижодий фаолиятини тўла қамраб оладиган мукаммал асар ёзилмаган эди. Бу борада охириги юз йил олимларидан ироқлик тадқиқотчи Маҳмуд Абдуллоҳ ал-Жодирнинг ҳижрий 1392 (милодий 1976) йили Бағдодда араб тилида нашр этилган “Ас-Саолибий: ноқид ва адиб” номли йирик тадқиқий асари муҳим илмий аҳамиятга эгадир.

Собиқ Иттифоқ даврида Саолибий ҳаёти ва илмий мероси ҳақида биринчи марта машҳур шарқшунослар В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, И.Ю. Крачковский кабилар ўз фикрларини билдириб ўтганлар. Ўзбекистон ССР да Саолибий илмий меросини ўрганиш 60-йиллардан бошланди. Мустақил Ўзбекистон олимларидан биринчи бўлиб Исмадулла Абдуллаевнинг “Абу Мансур ас-Саолибий” номли монографияси 1992 йилда нашр этилди. Унда И. Абдуллаев адибнинг ҳаёти ва ижодини фаолиятига батафсил тўхталган.

Саолибийнинг “Йатима ад-Даҳр” асаридаги Хуросон ва Ўрта Осиё арабийнавис шоирлари ҳақида маълумот берувчи қисми, унинг “Латоиф ал-Маориф” асари ва “Татиммат ал-Йатима” асарлари ўзбек тилидаги таржимаси тадқиқот ҳамда изоҳлари билан нашр этилган. Бироқ адибнинг ҳали ўзбекзабон китобхонларга етиб бормаган асарлари талайлигича қолмоқда. МД ишимиз учун

⁸¹ Исмадулла Абдуллаев, “Абу Мансур ас-Саолибий”. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1992, 6-б.

⁸² Саолибий, “Думят ал-Қаср ва усрат аҳл ал-аср”, Ҳалаб, 1930, 316-бет (араб тилида).

танланган “Ат-Тамсил ва-л-Муҳозара” асари ҳам шулар жумласидандир. Шундан келиб чиққан ҳолда, мазкур тадқиқот ишидан асарга ҳам қўлёзма манба, ҳам бадиий асар сифатида ёндашилди. Қўлёзмалар тадқиқ қилиниб, ундаги айрим тамсилларга изоҳ берилди ва ижтимоий ҳаётга нечоғли боғлиқлиги изоҳланди.

Асар турли хил мавзулардаги тамсилларни келтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйгани учун тамсил ўзи қандай адабий жанр эканига тўхталиш ўринли бўлади.

“Тамсил” сўзи арабча бўлиб, “масал” ўзагидан олинган. Шундан келиб чиқиб, “тамсил” – “масал айтиш”, “масал келтириш” маъносини англатади. “Масал” – мисол, ўхшатишдир. Араб адабиётида масал тушунчаси ўзбек тилидагисидан анча умумий ҳисобланади. Ўзбек адабиётида масал – бу таълимий ҳарактердаги қисқа назмий ёки насрий асар бўлиб, унда инсонга хос хусусиятлар, ижтимоий ҳодисалар ҳайвонларнинг ўзаро муносабатлари ва табиат ҳодисалари орқали акс эттирилади⁸³. Бундан чиқди, масалда ҳайвонот иштирок этиши, қисқа бўлиши, тугалланган ҳодиса акс этиши керак. Араб адабиётидаги масал эса бундан фарқ қилади. Ундаги масал – бирор киши томонидан айтилиб, машҳур бўлган, сўнг турли ҳолатларга нисбатан айтиладиган гаплар масалдир. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, араб масаллари ҳам мақол, ҳам матал, масал, ҳикоя, шеър кабилар учун умумийдир. Яна масал деб одамлар оғзида машҳур бўлиб кетган, бирор ҳолатда шу ҳолатни содда қилиб ифодалаб берадиган ибораларга нисбатан ҳам айтилади. Масални ўз ўрнида қўллашга нисбатан эса “тамсил” ибораси ишлатилади.

“Масал” ва “тамсил” араб адабиётида кўпинча бир маънода қўллаб келинган.

Тамсиллар халқлар ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олади. Ҳаётимиздаги бирор босқич, бирор ҳолат йўқки, у ҳақида тамсиллар келмаган бўлса. Тамсиллар башарият қандай ҳаёт кечиришини ҳикоя қилади, урф-одатларни келийги авлодларга сўз воситасида ташийди, халқнинг характери билан таништиради. Турли хил ҳолат ва вазиятларда қандай иш тутиш лозимлиги ҳақида панд-насиҳат қилади. Баъзан ўтганларнинг ишини эслатиб, ҳушёр торттиради, намуна олишга чорлайди.

Тамсил бошқа кўп бадиий жанр ва воситалардан фарқли ўлароқ, рост сўз ҳамдир. Шунинг учун бўлса керак, одамлар қанчалик турлича, халқлар қанчайин турфа маданиятли бўлсалар ҳам, бировнинг тамсили бировга бегона туюлмайдди. Хитой халқидан сизиб чиққан тамсил Африканинг қаърида яшайдиган кишига айтилса, отаси айтгандай қабул қилинади. Гоҳо Арабистон яриморотида бир тамсил айтиладию, айни вақтда Европада ҳам айни шу мазмунни такрорловчи бошқа бир тамсил янграйди. Сабаби эса юқорида

⁸³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1-жилд, Тошкент, 2000-йил.

айтганимиздек, тамсиллар – инсоннинг мансублигидан эмас, инсоннинг инсонлигидан, соф табиатидан келиб чиқади.

Ҳар бир халқдаги тамсиллар, мақол ва маталлар жуда қадимий бўлади. Ифода услуби эса шу халқ яшаётган иқлим, шароит кабилардан келиб чиқади. Шундан бўлса керак, араб тилидаги тамсиллар саҳро шароитида, урф-одатларга содиқ халқ тилидан чиққани сезилиб туради.

Асрлар оша тамсилларни тўплаб китоб шаклига келтирган, кейинги авлодга етказиш учун қалам тебратган олимлар кўп бўлган. Қуйида улардан бир неча машҳурларининг исмларини ва асарлари номларини келтириб ўтамиз:

1. Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Майданий (518-х), “Мажмаъ ал-Амсал”.
2. Ҳасан ибн Маҳмуд ал-Йуси (1102-х), “Заҳр ал-Акам фил-амсали вал-ҳикам”.
3. Али ибн Муҳаммад ал-Мовардий (450-х), “Ал-Амсал ва-л-Ҳикам”.
4. Абу Ҳилол ал-Аскарый (395-х), “Жамҳарат ал-Амсал”.

Булар масал (тамсил)ларни жамлам ёзилган энг машҳур асарлар бўлсада, Абу Мансур Саолибийнинг асари улар орасида кўп жиҳатлари билан устунлик қилади. Зеро, Саолибий китобини ўзига хос услубда таълиф этган.

Абу Мансур Саолобий тамсилларни тўплаб ёзган ўзидан олдинги ва кейинги олимлардан кескин фарқ қиладиган йўл тутган. Бошқа адиблар масал тўплашда муайян халқнинг, маълум тоифанинг масаллари билан кифояланганлар. Масалан, Майдоний кабилар фақат араблар томонидан айтилиб, машҳур бўлиб кетган масалларни жамлаган бўлса, яна бошқалар фақат олимлар сўзлаб, масалга айланган гапларни йиғган. Саолибий эса ўзининг фавқулудда адабий иқтидори ва бой маълумотлар захираси увол кетишига йўл қўймади. Келинг, у ўз асарида қайси тоифаларнинг, қайси даврларнинг масалларини келтирганини ўз тилидан эшитсак:

“Китобдаги масаллар ҳам жоҳилиятдаги, ҳам Исломдан кейинги, ҳам арабларники, ҳам ажамларники, подшоҳу фуқароники, хос ва авомники, барча-барчасини ўз ичига олади. Дурдона насрлар, ноёб назмлар, нодир ҳазил-мутуйибалар мавжуддир. Қуръон, Таврот, Инжил ва Забурдек муқаддас китоблардан иқтибос қилиб ишлатиладиган масаллар ҳам асардан ўрин олган. Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг жавомиул калимлари, бошқа пайғамбарларнинг ҳикматли сўзлари, саҳоба ва тобеинлар кўрсатмалари, арабу ажамларнинг сара мақоллари, халифалар, подшоҳу вазирларнинг сўзлари, зоҳиду донишмандлар, муҳаддису фақиҳлар, файласуфу табиблар, балоғатчию шоирлар томонидан айтилган масаллар, гоҳ мажнунлар оғзидан чиққан ҳақиқатлар, гоҳ оқиллар сўзлаган гавҳарлар, тиланчию шаллақилар ҳангомалари, хуллас бирор тоифа йўқки, масаллари бу асардан ўрин олмаган бўлса. Ҳаттоки деҳқонлар, тожирлар, бошқа турли ҳунар кишилари томонидан айтилиб, масалга айланган сўзлар ҳам келтирилади. Асарда қуёш, ой, юлдузлар, самовий жисмлар, замон, дунё, ҳайвонот ва жамодот ҳақидаги, ускуналару

воситалар тўғрисида ҳам масаллар учрайди. Турфа ҳолатларнинг мадҳи ёки танқидига бағишланган масаллар ҳам эътибордан четда қолмаган”⁸⁴.

⁸⁴ Абдулфаттоҳ Хулв, “Ат-Тамсил ва-л-Мухозара”га муқаддима, Триполи, Ливия, Ад-Дар ал-Арабийя лил-Китаб”, 1983, 38-39-бетлар.